

معرفی نقشه باغ الما فرمانفرما

بهنام ابوترابیان

چکیده: بر اساس نقشه‌های مرکز اسناد کتابخانه مجلس شورای اسلامی، نقشه‌ای وجود دارد منسوب به «عبدالرزاق مهندس» با عنوان «باغ و عمارات قدیمی» که فاقد شناسنامه است. تلاش کردم در این مقال نشان دهم این سند نقشه‌ای از باغ الماسی متعلق به عبدالحسین میرزا فرمانفرما است که در حدود ۱۲۸۰ هجری شمسی (۱۳۲۰ هجری قمری) و زمانی که وی در تبعیدی محترمانه به سر می‌برد، توسط عبدالرزاق بغایری رسم شده است. در عین حال می‌گویم اشاره‌ای مختصر به تاریخچه، سیر تحول باغ در محله سنگلج و وضع موجود آن داشته باشم.

واژگان کلیدی: باغ الماسی، باغ فرمانفرما، سنگلج، عبدالحسین میرزا فرمانفرما، مهندس عبدالرزاق بغایری

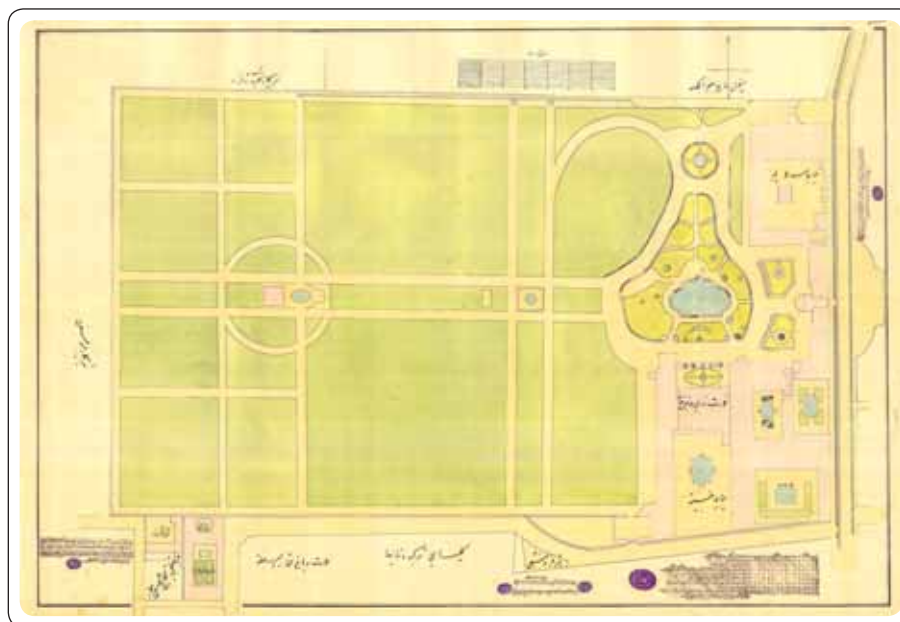
مقدمه

در میان اسناد ارزشمند مرکز اسناد کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ده نقشه از املاک عبدالحسین میرزا فرمانفرما در محدوده فعلی تهران وجود دارد که اطلاع از آن را مدیون مقاله آقای منوچهر نظری در مجله پیام بهارستان هستم.^۱ حدس می‌زنم این نقشه‌ها که فارسی هستند در دوران تحویل قاجار به پهلوی جهت امور ثبت رسمی ترسیم شده‌اند، و پس از خارج شدن از حیز انتفاع توسط وراث (احتمالاً فرزندان محمدولی میرزا) به مرکز اهداء شده باشد.^۲ از آنجا که وجود آنها را برای مورخین و پژوهشگران و تهران‌شناسان غنیمت می‌دانم به ارائه فهرستی خلاصه از یادداشت‌های خودم روی نقشه‌ها به ترتیب تاریخ در این مجال اکتفا می‌کنم:

- باغ الماسی، حدود ۱۲۸۰ هجری شمسی، ترسیم مهندس عبدالرزاق بغایری؛
- قلعه و اراضی جعفرآباد (محل فعلی ایستگاه راه‌آهن تهران)، ۱۳۳۴ هجری قمری (۱۲۹۴ ش)، بدون امضاء؛^۳
- باغ فرمانفرما (باغ اطلسی یا بخش جنوبی باغ انستیتو پاستور فعلی)، ۱۳۴۱ ق (۱۳۰۱ ش)، ترسیم جعفر معمارباشی؛
- باغ انستیتو پاستور، ۱۳۰۲ ش، بدون امضاء (احتمالاً جعفر معمارباشی)؛
- عمارات و باغات فرمانفرما (در محدوده خیابان‌های فلسطین و پاستور و امام خمینی و خورشید)، ۱۳۰۳ ش، ترسیم جعفر معمارباشی؛

- افراز باغ و خانه فرمانفرما (ملک مذکور در شماره ۵)، ۱۳۴۳ ق (۱۳۰۳ش)، ترسیم جعفر معمارباشی؛
 - تقسیم باغ ولی آباد (شمال خیابان دانشگاه جنگ)، ۱۳۰۹ش، ترسیم علی اصغر (۴) معمار؛
 - تفکیک بخش شرقی اراضی ولی آباد، ۱۹۳۰ میلادی (۱۳۰۹ش)، امضای لاتین و ناخوانا؛
 - تفکیک اراضی ولی آباد فرمانفرما (بیرون دروازه شاه یا مابین خیابان‌های جمالزاده و آذربایجان و بهبودی و ستارخان و نصرت)، ۱۳۵۰ ق (۱۳۱۰ش)، ترسیم علی اصغر مهندس؛
 باغ رضوانیه تجریش مرحوم فرمانفرما (ضلع جنوب غربی میدان قدس فعلی)، ۱۳۳۹ش، ترسیم مهندس جعفر یکتا؛

هر یک از این نقشه‌ها حاوی اطلاعاتی پر بار درباره بخشی از تاریخ تهران و جویندگان زندگی فرمانفرما است اما در این میان قصد دارم به معرفی نخستین نقشه بپردازم که برای بسیاری ناشناخته مانده است، و برای روشن کردن گوشه‌ای از تاریخچه محله سنگلج طهران مفید و جالب توجه است.

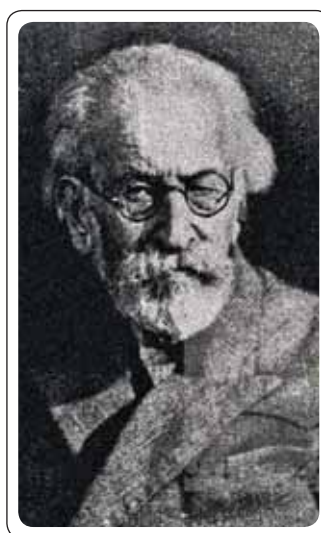
شکل ۱: نقشه باغ الماسی عبدالحسین میرزا فرمانفرما در محله سنگلج و بیرون از دروازه قزوین حصار طهماسبی.

مشخصات فنی نقشه و مهندس آن

این نقشه رنگی بدون عنوان با ابعاد ۱۰۰ در ۶۹ سانتی‌متر به زبان فارسی و با مقیاس ۱ واحد مساوی با ۴۰۰ متر (۱/۴۰۰) ترسیم شده است. از مهر بزرگ و بنفش رنگ (شکل ۲) آن می‌توان حدس زد که رسامش عبدالرزاق مهندس است. مطابق با اسلوب اروپایی جهت شمال آن رو به بالای کاغذ است. در حاشیه‌های راست و پایین توضیحاتی درباره عمارت‌ها و مساحت تک تک آنها به متر (متر) و ذرع آمده است^۶ و هرکدام جداگانه با مهری کوچک‌تر تحت عنوان عبدالرزاق (شکل ۳) تأیید شده است. ضمناً در گوشه بالا - راست عبارت «نمره ۱۱۶» نیز مشاهده می‌شود که باید مربوط به بایگانی شخصی خود مهندس باشد.

بی‌آنکه نیازی به جستجوی زیاد باشد می‌توان مطمئن بود عبدالرزاق مهندس همان سرتیپ عبدالرزاق خان یغایی و یکی از مشاهیر نقشه‌برداری و علوم جغرافیای معاصر ایران و جزء پیشگامان آن است (شکل ۴). وی متولد ۲۴ اردیبهشت ۱۲۴۸ یا ۲۲ محرم ۱۲۸۶ است.^۷ بغایری‌ها در اصل طایفه‌ای ترک

از طوایف معروف ایل گرایلی هستند که همراه با موج دوم تهاجم مغول‌ها به ایران وارد شده، و در اسفراین و نیشابور و سبزوار خراسان استقرار یافتند.^۸ پدر عبدالرزاق خان هرچند از تیره شمس‌آبادی‌های سبزوار بود اما در اصفهان متولد شده و ازدواج کرده بود. عبدالرزاق خان نیز از بین نوزده دختر و پسر تنها فرزندش بود که زنده ماند.^۹ در ده سالگی همراه پدر به تهران آمد، خوب درس خواند، و در ۱۸ سالگی به دارالفنون راه یافت. پدرش علاقه داشت طب بخواند اما او به علوم مهندسی اروپایی توجه داشت. در میان معلمان مدرسه هم بیش از دیگران به عبدالغفار خان نجم‌الدوله گرایش پیدا کرد، و از او بسیار آموخت. عبدالرزاق خان پس از شش سال فارغ‌التحصیل شد.^{۱۰} وی در دوران تحصیل توانست با اتکا به هوش خود کوره‌های جغرافیایی مختلف بسازد، و وقتی یکی از آنها را به ناصرالدین‌شاه تقدیم کرد موجبات خرسندی سلطان را فراهم آورد. به این ترتیب صاحب منصب سرتیپی نظام شد و در حق او مواجبی برقرار کردند که در دوران سقوط اقتصادی عصر مظفرالدین شاه قطع شد.

شکل ۳: اثر مهر تأیید عبدالرزاق.

شکل ۲: اثر مهر عبدالرزاق مهندس.

شکل ۴: عبدالرزاق بغایری در هشتاد سالگی برگرفته از صفحه ۲۸ مقاله خدمتگزاران قدیمی فرهنگ در آموزش و پرورش، سال ۲۵، شماره ۱۰، اسفند ۱۳۳۰.

با این وجود عبدالرزاق خان دست از تلاش برنداشت و با تهیه و ترسیم نقشه املاک مردم، و بایگانی آنها براساس شماره، با دقت و پشتکار زندگیش را چرخاند. همچنین او یکی از معلمان پرکار و مشهور مدرسی بود که در پی نهضت مدرسه‌سازی پس از دوران صدارت علی خان امین‌الدوله یکی یکی تأسیس می‌شدند؛ برای مثال در مدرسه شرف ریاضی و جغرافیا، و در مدرسه علوم سیاسی جغرافیا و ریاضیات و هیئت تدریس می‌کرد.^{۱۱} حتی خودش نیز شش سال پیش از امضای فرمان مشروطه اقدام به تأسیس یک مدرسه در حوالی خانه‌اش و محدوده دروازه قزوین (میدان قزوین فعلی) به نام «مدرسه خرد» کرد و تا سی سال برپا نگاه داشت. عبدالرزاق خان اندکی بعد توانست رضایت دانشمند بزرگ محمدحسین خان ذکاءالملک فروغی را جلب و با دختر او همسر شود.^{۱۲} حاصل این ازدواج دو دختر و دو پسر بود.

از جمله نخستین عرصه‌های علوم جدید در ایران که عبدالرزاق خان اقدام به گشایش آن کرد ترسیم نقشه سیاسی ایران به زبان فارسی بود که طی هشت سال زمان و با جمع‌آوری و مطالعه شصت نقشه مختلف روسی و انگلیسی و فرانسه ممکن شد.^{۱۳} مهندس عبدالرزاق بغایری همچنین پس از تأسیس نهاد مدرن دولت به کارشناس ارشد مسائل جغرافیایی آن بدل شد، و طی سی‌وپنج سال تمام مرزهای ایران را برای پیمایش درنوردید و نقشه‌های باقی مانده از این مأموریت‌های او در مجموعه وزارت خارجه^{۱۴} همچنان مورد توجه است.^{۱۵} مهندس بغایری در ۱۹ اردیبهشت ۱۳۳۲ و هشتاد و چهار سالگی دار فانی را وداع گفت و در مقبره خانوادگی فروغی‌ها در ابن بابویه به خاک سپرده شد.^{۱۶}

مکان یابی نقشه و تاریخچه باغ الماسی (فرمانفرما)

علی رغم نداشتن عنوان، شناسایی و مکانیابی این ملک چندان دشوار نبود. از یک سو سمت شرق زمین معبری عریض عبور می کند که در منتهی الیه شمال شرقی انحنا می یابد. سمت شمال دو عبارت «بخچال حاج سهم الملک» و «سبزیکاری تخت زمرد» به چشم می آید. عنوان «سبزیکاری تخت زمرد» ما را راهنمایی می کند تا ضمن تطبیق این سند با نقشه «دارالخلافة طهران» اثر استاد مهندس بغایری یعنی عبدالغفار نجم الملک (نجم الدوله بعدی) در ۱۲۷۱ ش (۱۳۰۹ ق)^{۱۷} محل زمین را در محله سنگلج شناسایی کنیم. در نقشه اخیر نام این ملک «باغ نصرت الدوله» نوشته شده است که همانا عبدالحسین میرزا باشد با لقب وقتش؛ زیرا در آن تاریخ پدرش فیروز میرزا از دنیا رفته بود، و تا اندکی بعد لقب فرمانفرما به برادر ناتنی اش عبدالحمید میرزا (سازنده باغ شاهزاده ماهان) تعلق داشت.

بخچالی که در نقشه مهندس بغایری «بخچال حاج سهم الملک» نامیده شده است، در نقشه نجم الملک با عنوان «بخچال رئیس الذاکرین؛ مبیعی جناب عباسقلی خان پسر صمصام الملک» ذکر شده است. سهم الملک لقب عباسقلی خان عراقی (اراکي) بوده است،^{۱۸} و او که فرزند مرحوم علی قلی خان صمصام الملک کزازی است در دوران کوتاه وزارت اعظمی عبدالحسین میرزا فرمانفرما (۱۳۱۴ ق) از طرف او به ریاست پلیس تهران گماشته می شود.^{۱۹} آمار دارالخلافة در ۱۲۷۸ ش (۱۳۱۷ ق) نیز مالکیت وی بر بخچال را تأیید می کند.^{۲۰} با این تفصیل می توان مطمئن شد که هویت مالک بخچال در هر دو نقشه واحد است، و از این طریق موقعیت این باغ را قطعاً با باغ نصرت الدوله یا فرمانفرما یکی انگاشت.

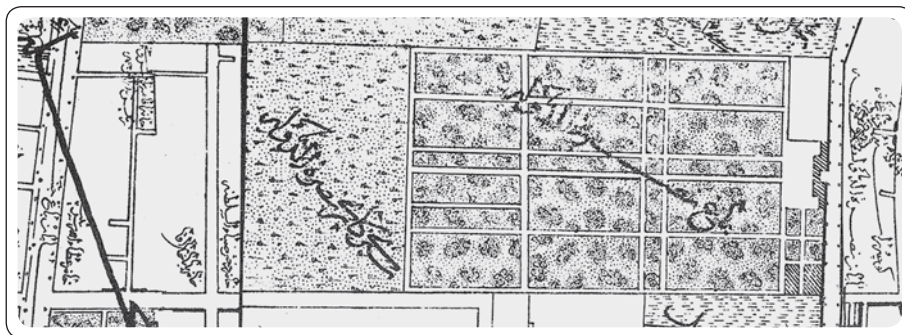
بهترین توصیفات از این باغ را مهرماه فرمانفرمایان نوشته است. او پس از توضیح ساخت قنات کوثریه (فرمانفرما) به سفارش فیروز میرزا فرمانفرما و به دست پسرش عبدالحسین میرزا در ۱۲۶۲ ش (۱۳۰۰ ق) که موجب آباد شدن بسیاری از اراضی غربی طهران عتیق شد از اراضی سبزیکاری تخت زمرد معروف به فرمانفرما بیرون از حصار صفوی نام می برد که برای عبدالحسین میرزا به ارث ماند.^{۲۱} او به جز بخش باغ بقیه را فروخت. آنگاه هنگام خدمت در آذربایجان و کرمان به ناظم السلطنه و کالت داد تا عمارتی در این باغ که نامش «الماسی» بود و داخل خندق جدید شهر محسوب می شد، برایش بنا کند. فرمانفرما سپس آن باغ را محل سکونت خود در زمان های اقامت تهران کرد. یکبار در تابستان ۱۲۷۴^{۲۲} مظفرالدین میرزا ولیعهد را نیز هنگام سفر به پایتخت همراه دو پسرش مهمان باغ خود کرد، و حتی ناصرالدین شاه نیز برای بازدید پسرش بدانجا سر زد. همچنین در دوره کوتاهی که فرمانفرما وزیر جنگ و همه کاره مظفرالدین شاه تازه به سلطنت رسیده شده بود^{۲۳}، نیز مقیم همین عمارت و باغ بود.^{۲۴}

عبدالحسین میرزا که پسر عموی ناتنی ناصرالدین شاه محسوب می شد، هم شوهر دختر مظفرالدین شاه بود، و هم برادر همسرش. به اعتبار این روابط مستحکم خانوادگی و خدمت درازمدتش در تبریز هنگام ولایتعهدی او، پس از برکنار شدن علی اصغر خان امین السلطان و قبل از صدارت میرزا علی خان امین الدوله توانست مدتی کوتاه وزیراعظم شود اما در کمتر از یک سال برکنار و حتی مغضوب شد. زیرا نه توانست نظر مساعد شاه را جلب کند، و نه بر رقبا فایق آید. بدین جهت به مدتی طولانی زندگی در تبعید را برگزید، تا پس از وفات مظفرالدین شاه در عتبات و کرمانشاه و کرمان اوقات گذراند، و حتی یک بار هم اجازه نیافت پایش را به تهران بگذارد. بنابراین باغ الماسی نزدیک به هشت سال توسط پیشکاران او اداره می شد، و در این دوران برخی از اعضای خانواده پرشمار او نیز آنجا ساکن بودند. حتی گاه افرادی که با کارمندان دستگاه فرمانفرما آشنایی داشتند محض تنعم از فضای باغ و تفرج اجازه می یافتند در آن وقت بگذرانند.^{۲۵}

گویا پس از سقوط محمدعلی شاه و بازگشت از کرمان فرمانفرما زمان زیادی در باغ الماسی دوام نیاورد^{۲۶}، و با گسترش شهر و آباد شدن بخش های شمال غربی درون خندق ناصری، ترجیح داد منزل خود را به نزدیکی مظهر قنات فرمانفرما در باغ اطلسی انتقال دهد؛ جایی که تقریباً تا پایان عمر منزل داشت.^{۲۷} از سرنوشت باغ الماسی پس از این تاریخ، و در زمان تقسیم و تفکیک اطلاعات دقیقی نتوانستم کسب کنم. اما مسلماً تا دو دهه پس از فوت عبدالحسین میرزا در ۱۳۱۸ ش، عمارت های بخش بیرونی باغ همچنان به وضع سابق برقرار ماند. امروزه تمام محدوده باغ الماسی به عرصه های بسیار کوچک تقسیم، تقریباً در تمام آنها آپارتمان های چند طبقه ساخته شده است، و دیگر اثری از پیشینه خود را آشکار نمی سازد.

محدوده و سیر تغییرات باغ به مرور زمان

بر اساس نقشه دارالخلافه ناصری در ۱۲۷۱ (۱۳۰۹ ق) باغ الماسی تنها از سمت شرق و جنوب غرب به معابر عمومی دسترسی داشته است (شکل ۵). اما در زمان ترسیم نقشه توسط مهندس عبدالرزاق در ضلع جنوبی کوچه‌ای موازی با دیوار باغ تأسیس شده است که با انحنايي نرم به عمارتی در کنج جنوب غربی رسیده و به دور آن می‌گردد و مسیر خود را به سمت غرب ادامه می‌دهد. با توجه به نقشه «نمایش مدارس طهران» مربوط به سال ۱۳۰۴ ش^{۲۸} می‌توان دید که درون شمالی‌ترین بخش باغ معبری نیمه‌کاره ایجاد شده است که احتمالاً با زمان تفکیک و فروش قطعات زمین مقارن است. سپس در نقشه اخوان کتابچی مربوط به دوران رضا شاه^{۲۹} متوجه می‌شویم که در ۱۳۰۹ ش نام این معبر کوچه فرهنگ شده و انتهای آن با شکستی به کوچه فروغی متصل شده تا به خیابان پهلوی (ولیعصر^{۳۰}) راه پیدا کند.

شکل ۵: باغ الماسی در نقشه دارالخلافه طهران تحت عنوان نصرت‌الدوله آمده است.

موقعیت مکانی باغ الماسی در تهران امروز چنین است:

شمال: خیابان فرهنگ؛

غرب: کوچه چهاردهم؛

جنوب: خیابان طبرستان؛

شرق: کوچه غفاری.

مساحت باغ الماسی تقریباً معادل شصت و سه هزار مترمربع بوده است و بی‌دلیل نیست که خانه‌های ساکنین پرشمار کوچه‌ها و بن‌بست‌های متعدد زیر همگی در محدوده آن قرار گرفته است (شکل ۶):

شکل ۶: نقشه شهرداری تهران از وضع محدود باغ الماسی در ۱۳۹۳.

آزاد، آفتاب، ثاقب، حسین آبادی، حسینی، خواجهی، دهم، رضوانی، روح‌شاد، سمیعی، شیرازی، صلواتی، کسری، موسوی، مهربان، نهاوندی، و هداییان.

بحث درباره تاریخ ترسیم

نقشه مهندس بغیری فاقد تاریخ ترسیم است. اما برای تخمین حدود آن زمان سه شاخصه در اختیار داریم: عبارت «یخچال حاجی سهم‌الملک» حکایت از آن دارد که نقشه پس از ۱۲۷۱ ش (۱۳۰۹ ق) و نقشه دارالخلافه ناصری ترسیم شده است؛

عبارت «کلیسای ترک دنیا‌نیاها» و «عمارت و باغ مختارالسلطنه» و «خانه متعلق بحاج حسن معمار» در این سند با عناوین «تمازخانه پروتستانی‌ها» و «خانه مختارالسلطنه» و «خانه حاجی حسن معمار» ذیل پاتوق نایب رمضان در آمار دارالخلافه ۱۲۷۸ ش (۱۳۱۷ ق) نیز ذکر شده است.^{۳۰} این تقارن ما را به زمان ترسیم نقشه نزدیک‌تر می‌سازد.

از آنجا که نام مختارالسلطنه در این سند بدون پیشوند «مرحوم» ذکر شده است، امری که در اسناد آن دوران بسیار رایج بوده، می‌توان فرض کرد که نقشه پیش از وفات او در ۱۲۸۳ ش (۱۳۲۲ ق) ترسیم شده است. بدین اعتبار ظن من آن است که مهندس بغیری نقشه باغ الماسی را در دوران مظفرالدین شاه و حوالی سال ۱۲۸۰ (۱۳۲۰ ق) ترسیم کرده؛ و این دوران مصادف است با حکومت فرمانفرما در کرمانشاه.

توصیف محتویات سند

خوانش نقشه را از سمت راست آغاز می‌کنیم:

معبور شرقی: در نقشه مهندس بغیری این معبر نامی ندارد اما نقشه دارالخلافه ناصری که انحرافی مشابه در ضلع شمال شرقی را نشان می‌دهد، نام آن را «خیابان نصرت‌الدوله» حک کرده است. همانطور که گفته شد این نام به اعتبار سکونت عبدالحسین میرزا و تملک پدرش بر این باغ چنین مشهور شده است. خیابان نصرت‌الدوله در دوران پهلوی عریض شد و با مجموعه خیابان‌های در امتدادش به شاهپور تغییر نام یافت،

شکل ۷: بقایای خیابان نصرت‌الدوله از طهران ناصری - تقاطع طبرستان و غفاری.

سپس در دوران انقلاب اسلامی عنوان وحدت اسلامی بر آن نهاده شد. آن بخش از خیابان نصرت‌الدوله که از جلوی باغ الماسی می‌گذشته است به دلیل انحرافات اندکی که داشته از طرح تعریض خیابان بیرون مانده، و خوشبختانه تا به امروز باقی است. به عبارت دیگر اگر کسی میل دارد حال و هوای خیابان‌های کالسکه‌روی دوران ناصری را مزه مزه کند می‌تواند با مراجعه به کوچه «علیرضا غفاری» در خیابان وحدت اسلامی، حد فاصل بشیری تا ابوسعید، به مقصود نایل شود؛ و حتی در برخی نقاط تاق اصیل دکان‌هایش را نیز مشاهده کند (شکل ۷).

طبق نقشه مهندس بغیری طرفین خیابان نصرت‌الدوله دو جوی آب همراه با ردیفی از درختان وجود داشته است. امروزه آن جوی‌ها یکی شده و به کانالی زیرزمینی در جبهه غربی تبدیل شده است، و خبری از درختان جبهه شرقی نیست. تک به تک می‌توان سراغی از درختان کهن سال گرفت اما من درختی هم سن با خیابان را پیدا نکردم. نکته جالب آنکه در سمت غربی خیابان نقشه مهندس بغیری خط تراموای اسبی

نیز ترسیم شده است؛ در صورتیکه در نقشه دارالخلافه ناصری ریل‌های آن محدوده تنها تا شمال یخچال سهم‌الملک ترسیم شده‌اند. به عبارت دیگر طی این ده سال خط تراموا تا بخش‌های جنوبی‌تر گسترش یافته است؛ و البته امروزه دیگر خبری از ریل تراموا نیست.

همچنین در نقشه مهندس بغایری درست روبروی ورودی اصلی باغ الماسی و آن سمت خیابان، جلوخانی نمایش داده شده که در حاشیه راست نقشه مساحت آن ۵۴۲ مترمربع ذکر شده است. به عبارت دیگر می‌توان گفت این جلوخان با وجود اینکه جزء عرصه محسوب نمی‌شده اما بخشی از ملک به شمار می‌رفته است.

جبهه شمالی: همانطور که پیش‌تر اشاره شد در ضلع شمالی باغ یخچال سهم‌الملک و اراضی مزروعی تخت زمرد قرار داشته است، و این موضوع با نقشه دارالخلافه ناصری نیز مطابقت می‌کند. همچنین به موازات دیوار و درون باغ نهری از آب با سه حوض کوچک مستطیل شکل نمایش داده شده است که ممکن است ورودی آب قنات فرمانفرما به باغ باشد که به حوض‌های اصلی در میان باغ متصل بوده‌اند.

جبهه غربی: در سمت غرب باغ نوشته شده است «سبزیکاری عمو حسن». من اطلاعاتی درباره هویت این شخص نیافته‌ام اما لازم به ذکر است که همین اراضی در نقشه دارالخلافه ناصری متعلق به نصرت‌الدوله بیان شده است. بنابراین می‌توان حدس زد که در این فاصله فرمانفرما آن زمین‌ها را به فرد دیگری فروخته است. **جبهه جنوبی:** بخش اصلی همسایگی باغ در ضلع جنوبی با کوچه‌ای است که بعدها طبرستان نامیده شد. اتفاقاً در این نقشه در محل تیرفروشی انحرافی در مسیر کوچه مشاهده می‌شود که تا زمان حاضر نیز پابرجاست. گویا تیرفروشی نیز به فرمانفرما تعلق داشته است زیرا در پایین نقشه مساحت آن قید شده است (۱۶۸ متر).

مهندس بغایری ترجیح داده است فضای خالی اطراف نقشه را، از ابتدای کوچه طبرستان تا محل تیرفروشی، به ذکر مساحت و ارائه اطلاعات کاربردی اختصاص دهد اما از آن پس اقدام به نشان دادن محل کلیسای پروتستان‌ها، و باغ و عمارت مختار السلطنه کرده است.^{۳۱}

در جنوب غربی باغ خانه‌ای به دیوار آن متصل است که کوچه را برای ادامه مسیر مستقیم ناگزیر به دور زدن می‌کند. این خانه به حاج حسن معمار تعلق دارد که گویا از منسوبان فرمانفرما است، زیرا جزئیات ملک به دقت بیان شده است. بر این اساس سه حیاط عمارت به سکونت سه خانوار اختصاص داده شده است.^{۳۲}

- حیاط بزرگ (احتمالاً بیرونی) به غلامرضا میرزا؛
- حیاط هشت ضلعی به ملا باشی. این دو جمعاً ۶۹۲ مترمربع؛
- حیاط کوچک (اندرونی) به نادر خان ۲۹۵ مترمربع. (شکل ۸)
داخل باغ: تسامحاً محوطه باغ الماسی را به شش بخش مختلف می‌توان تفکیک کرد:

۱. ورودی؛

۲. خدمات؛

۳. بیرونی؛

۴. اندرونی؛

۵. پارک اروپایی؛

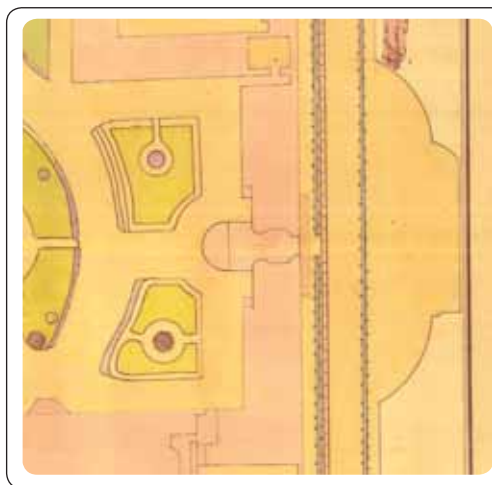
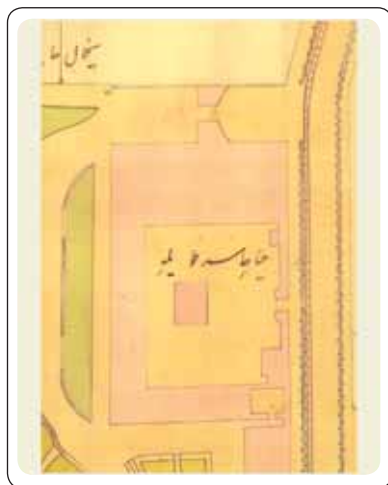
۶. باغ ایرانی.

ورودی ساختمان کشیده است در شرق باغ و مجاور خیابان فرمانفرما که سر در پیاده آن را به دو قسمت تقسیم کرده است، و ۵۳۱ مترمربع مساحت دارد (شکل ۹- عمارت ۱). باغ در ضلع شرقی و جلو خان مقابلش).

شکل ۸: خانه متعلق به حاج حسن معمار.

بخش خدمات (شکل ۹) بخش خدمات باغ الماسی در شمال شرقی محوطه قرار دارد که در نقشه با یک عمارت دارای حیاط مرکزی و عبارت «حیاط سرطویله» نشان داده شده است، همراه با ساختمان سر در کالسکه. براساس یادداشت‌های پایین نقشه، مساحت «طویله و عمارات متصل به آن شامل فراش‌خانه، گل‌خانه، آش‌پزخانه، و خلوت» حدود ۱۸۱۶ مترمربع است. همچنین مساحت «ساختمان درب جلوخان متصل به یخچال حاج سهم‌الملک» نیز حدود ۳۷ مترمربع است.

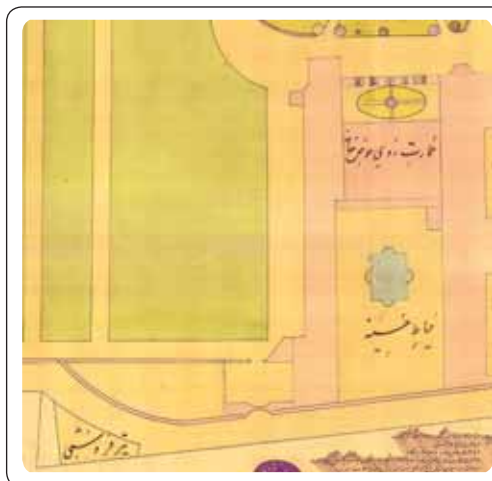

شکل ۱۰- بخش خدمات باغ الماسی.

شکل ۹: عمارت ورودی باغ در ضلع شرقی و جلو خان مقابلش.

بخش بیرونی (شکل ۱۱) در جنوب واقع شده است که چند قسمت دارد. به طور مشهود حیاط حسینییه است با حوضی زیبا و ۱۱۸۵ مترمربع مساحت. در شمال آن «عمارت روی حوضخانه» و حیاط متصل بدان و عمارت «سر سه راه» است با ۸۳۱ مترمربع زیربنا. در غرب حسینییه عمارت و سردری نیمه‌کاره است که با حیاط مجاورش ۵۱۷ مترمربع مساحت دارد، و احتمالاً برای رفع نیازهای حسینییه تأسیس شده است.

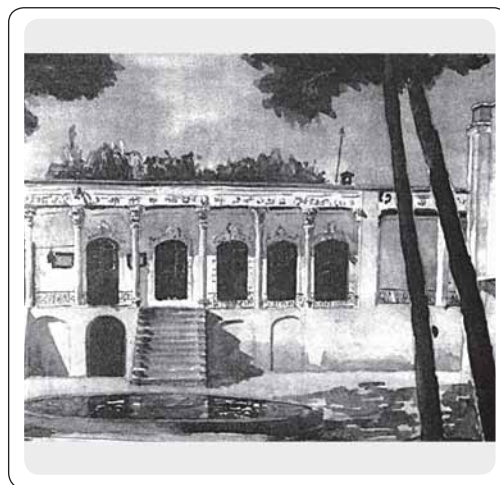
بخش اندرونی (شکل ۱۲) شامل سه حیاط است که در ضلع جنوب شرقی باغ قرار دارد. «اندرون بزرگ و دو حیاط کوچک» حدود ۳۴۲۸ مترمربع زیربنا دارند. خانم مهرماه فرمانفرمایان در خاطراتش نوشته است که تالار گچ‌کاری و آینه‌کاری و زیرزمین‌های کاشی‌کاری عمارات باغ تا حدود دهه ۱۳۴۰ ش محل مدرسه و انجمن ایران و فرانسه بوده است، و هانری کربن، استاد معروف شناخت فلسفه و تصوف ایران، همراه با همسرش هنگام اقامت در تهران آنجا منزل می‌کردند.^{۳۳} همچنین نقاشی آبرنگ متعلق به مادام انریو همسر رییس مدرسه آلیانسی فرانسوی پسرانه در آن کتاب^{۳۴} نیز به نظر من از حیاط کوچک اندرونی کشیده شده است (شکل ۱۳). اتفاقاً عکس هوایی سال ۱۳۳۵ ش (شکل ۱۴) که از تهران برداشته شده است^{۳۵} بقایای

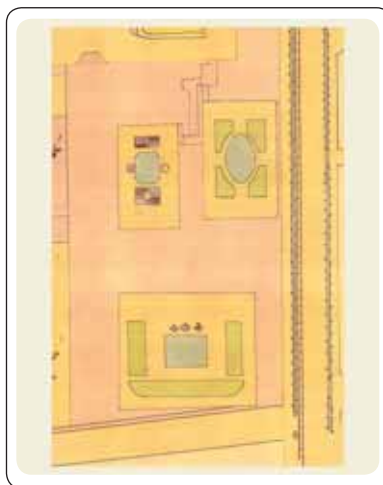
شکل ۱۱: بخش بیرونی باغ الماسی.

بخش جنوب شرقی باغ را به نمایش درمی‌آورد، و حیاط‌های اندرونی، حسینیه، و عمارت حوضخانه در آن آشکار است.

پارک اروپایی (شکل ۱۵) در شرق باغ الماسی و پشت ورودی قرار دارد. از آن رو پارک اروپایی می‌گویم که مطابق ذائقه آن زمان استخری وسیع، باغچه‌هایی با پلان منحنی و نامنظم، و راه‌های پیاده‌رو در میان آنها را از نمونه‌های اروپایی به عاریت گرفته است. این بخش تقریباً پانزده درصد از سطح باغ را اشغال می‌کند.

شکل ۱۳: نقاشی آبرنگ همسر رئیس مدرسه فرانسوی از حیاط‌های برج‌مانده باغ الماسی.

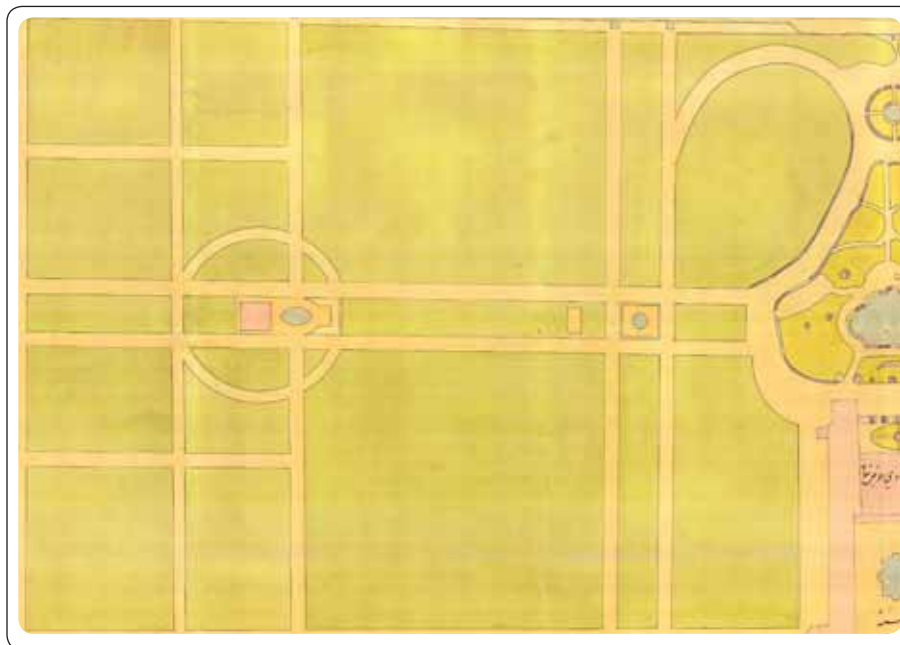

شکل ۱۲: بخش اندرونی باغ الماسی.

شکل ۱۴: بقایای اندرونی و بیرونی باغ الماسی تا ۱۳۳۵ باقی‌مانده بودند. شکل ۱۵: بخش اروپایی باغ الماسی.

بخش ایرانی (شکل ۱۶) قسمت عمده باغ الماسی را تشکیل می‌دهد، و ظاهراً به اسلوب معمول باغ‌سازی شده است. بر اساس یادداشت پایین نقشه این بخش که الزاماً به طور کامل خرم و آباد نبوده، همراه با پارک اروپایی حدود پنج و نیم هکتار وسعت داشته‌اند. نقشه به ما می‌گوید که این بخش یک محور افقی دارد که دو حوض مدور و یک کوشک مربع را بر خود جای داده، و محورهای متعدد عمودی آن را قطع می‌کنند. همچنین به مرکزیت کوشک یک مسیر پیاده‌روی دایره نیز دیده می‌شود.

شکل ۱۶: بخش ایرانی باغ الماسی.

بحث پایانی

نقشه باغ الماسی که بواسطه عمل مهندس عبدالرزاق بغیری برای ما به یادگار مانده است، از جمله نمونه‌های توسعه سنتی شهر در ایران است. به عبارت دیگر رفتار فرمانفرمای پدر و پسر دلالت می‌کند بر اینکه چگونه توانمندان و اغنیای شهر با تصرف اراضی بایر بیرون از شهر، و کشیدن قنات و کاشت درخت و آباد کردن آن و سپس تقسیم و فروش قطعاتش به مردم متوسط و فرودست فرآیند تاریخی گسترش و مدیریت مدنی را فارغ از حاکمیت نهادی چون دولت مرکزی تداوم می‌بخشند. من در سیر پژوهش‌هایم درباره تهران و شهرهای دیگر چون شیراز بارها و بارها با نمونه‌های مشابه برخورد کرده‌ام.^{۳۶} به تعبیری مشاهده می‌کنیم که نقش سلطنت، دولت، حکومت تا چه اندازه در عمران و آبادی کشور ناچیز بوده، و به جای آن وزرا و اشراف تا چه حد تأثیرگذار بوده‌اند. متأسفانه در سده گذشته با تمرکز یافتن همه امور در دولت این شیوه درون‌زا و کم‌هزینه توسعه مدنی به کلی متروک، و به همان نسبت باغ از زندگی شهری کاملاً بیرون انداخته شده است.

یادداشت‌ها

۱. مشخصات مقاله بدین شرح است: نظری، منوچهر. فهرست نقشه‌های فارسی موجود در اداره اسناد کتابخانه مجلس شورای اسلامی؛ در پیام بهارستان، دوره دوم، سال اول، شماره ۱ و ۲، پاییز و زمستان ۱۳۸۷.
۲. همچنین لازم است سپاسگزاری خود را از حمایت آقایان دکتر عریان، ططری، و مدد آقای مظفرمقام که مسیر دسترسی مرا بدین اسناد سهولت بخشیدند، ابراز کنم.
۳. مهرماه فرمانفرمائی‌ان در کتابی دو جلدی که به معرفی پدر خود عبدالحسین میرزا پرداخته است از اراضی جعفرآباد نیز یاد می‌کند (فرمانفرمائی‌ان، ۱۳۸۲، ج ۱، ص ۹۲).
۴. از این نقشه دو نسخه وجود دارد.
۵. خانم فرمانفرمائی‌ان از این اراضی با نام زمین‌های ترشت در شمال غربی تهران اسم می‌برد (فرمانفرمائی‌ان، ۱۳۸۲، ج ۱، ص ۹۳).
۶. لازم به ذکر است که ضریب تبدیل ذرع به متر در محاسبات این سند همه‌جا ۱/۰۸ است.

۷. مسعود انصاری. ۱۳۷۲: ص ۲۱۵.
۸. مدخل «بغایری» در دانشنامه جهان اسلام.
۹. احتشامی. ۱۳۵۵: ص ۴۱۱.
۱۰. احتشامی. ۱۳۵۵: ص ۱۲.
۱۱. قاسمی پویا. ۱۳۷۷: ۲۹۸ و ۳۰۵.
۱۲. فروغی. ۱۳۹۰: ۴۲۰.
۱۳. اگر مایل به بازدید از این نقشه هستید به موزه نقشه شهرداری تهران در ابتدای خیابان اقدسیه مراجعه کنید.
۱۴. برای نمونه اخیراً کتابی نفیس از نقشه‌های سرخس و کلات نادری توسط انتشارات وزارت خارجه منتشر شده است که همگی توسط شاگردان بغایری ترسیم شده‌اند.
۱۵. مسعود انصاری. ۱۳۷۲: ص ۲۱.
۱۶. همان: ص ۲۲۳.
۱۷. برای مشاهده این نقشه مراجعه کنید به (شیرازیان. ۱۳۹۱: ۱۳۲).
۱۸. قمی‌نژاد. ۱۳۸۸: ۱۶۲.
۱۹. افضل‌الملک. ۱۳۶۱: ج ۱ - ص ۷۹.
۲۰. اخضرعلیشاه. ۱۳۶۸: ۴۳۶.
۲۱. فرمانفرمائی‌ان. ۱۳۸۲: ج ۱ - ص ۵۶.
۲۲. پیش از محرم ۱۳۱۳ هجری قمری که فرمانفرما عازم مأموریت کرمان شد.
۲۳. قهرمان میرزا عین‌السلطنه شرح مفصلی از این ضیافت در روزنامه خاطراتش نوشته است (سالور. ۱۳۷۹: ج ۲ - ص ۱۱۱۸).
۲۴. فرمانفرمائی‌ان. ۱۳۸۲: ج ۱ - ص ۹۵.
۲۵. برای نمونه نگاه کنید به خاطرات محمدعلی فروغی (فروغی. ۱۳۹۰: ۳۹۸).
۲۶. فرمانفرمائی‌ان. ۱۳۸۲: ج ۲ - ص ۲۳۱.
۲۷. این ملک همان است که نقشه‌های شماره ۵ و ۶ معرفی می‌کنند، و وی انستیتو پاستور را سال ۱۳۰۲ش در قسمت شمالی آن ساخت و وقف کرد.
۲۸. این نقشه را غلامرضا سحاب از میان مجموعه شخصی‌اش در اختیار من قرار داد، و به اجازه ایشان با عنوان «نقشه معارف طهران» در وبلاگم منتشر کرده‌ام: godarchitects.com/blog
۲۹. برای مشاهده این نقشه مراجعه کنید به (شیرازیان. ۱۳۹۱: ۱۵۰).
۳۰. اخضرعلیشاه. ۱۳۶۸: ۴۴۱ و ۲۴۴.
۳۱. در واقع این کار او بسیار پسندیده است چرا که حداقل شخص مرا راهنمای خوبی بود. زیرا مستنداتم درباره محل سکونت او مشکوک بود اما بدین وسیله قطعیت یافت. تفصیل شخصیت و قصه زندگی و خانه محمد کریم خان مختارالسلطنه به مجالی دیگر محتاج است اما به همین بسنده می‌کنم که وی در دوران سلطنت مظفرالدین شاه رفته رفته به یکی از رجال بزرگ کشور بدل شد، و با وجود آنکه رییس نظمیه و امنیه بود، و طبعاً شغلی خشن و خشک برعهده داشت اما نام نیکی از خود به یادگار گذاشت. او در دوران وبای ۱۳۲۲ق آنقدر در شهر ماند، و بر کار بهداشت و دفن اجساد بی‌شمار مبتلایان نظارت کرد تا سرانجام خود به همین بیماری از پا درآمده و وفات یافت.
۳۲. احتمالاً تمام این افراد از اجزای مقیم خانه شاهزاده فرمانفرما بوده‌اند. چه بر اساس فهرستی که از اجزای مقیم و غیرمقیم باغ فرمانفرما در خیابان پاستور (فرمانفرمائی‌ان. ۱۳۸۲: ج ۲ - ص ۳۲۵) در دست داریم که نشان می‌دهد ۲۱۵ نفر دائماً و ۴۸۶ نفر موقتاً در خانه بوده‌اند، می‌توان حدس زد که همواره تعداد زیادی از مستخدمین و کارمندان در جوار ملک ارباب ساکن بوده‌اند.
۳۳. فرمانفرمائی‌ان. ۱۳۸۲: ج ۱ - ص ۹۵.
۳۴. فرمانفرمائی‌ان. ۱۳۸۲: ج ۱ - ص ۱۰۷.
۳۵. قابل خرید از سازمان نقشه‌برداری کشور.
۳۶. برای مثال نقش میرزا آقاسی یا میرزا موسی وزیر یا میرزا عیسی وزیر یا میرزا یوسف مستوفی‌الممالک یا میرزا علی خان امین‌الدوله در تهران، و خاندان قوام‌الملک یا فتحعلی خان صاحب‌دیوان در شیراز.

کتاب‌نامه

- احتشامی، ابوالحسن (۱۳۵۵). مهندس بغایری در مجله وحید، مهر ۱۳۵۵، شماره ۱۹۶: ص ۴۱۱ تا ۴۱۳.
- افضل‌الملک، غلامحسین. (۱۳۶۱). افضل‌التواریخ. به کوشش منصوره اتحادیه (نظام مافی) و سیروس سعدوندیان. تهران: تاریخ ایران.
- سالور، قهرمان میرزا. (۱۳۷۹). روزنامه خاطرات عین‌السلطنه (جلد ۹). تصحیح مسعود سالور و ایرج افشار. تهران: اساطیر.
- شیرازیان، رضا (۱۳۹۱). راهنمای نقشه‌های تاریخی شهر تهران. تهران: دستان.
- فرمانفرمائی‌ان (رئیس)، مهرماه. (۱۳۸۲). زندگی‌نامه عبدالحسین میرزا فرمانفرما تهران: توس.
- فروغی، محمدعلی. (۱۳۹۰). یادداشت‌های روزانه از محمدعلی فروغی؛ ۲۶ شوال ۱۳۲۱ - ۲۸ ربیع‌الاول ۱۳۲۲ قمری. به کوشش - ایرج افشار. تهران: علم.
- قاسمی‌پویا، اقبال (۱۳۷۷). مدارس جدید در دوره قاجاریه: بنیان و پیشروان. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- قمی‌نژاد، مهدی. (۱۳۸۸ ش). القاب و مناصب عصر قاجاری و اسناد امین‌الضرب یادگاری از دکتر اصغر مهدوی. تهران: فرهنگ ایران زمین.
- مسعود انصاری، محسن (۱۳۷۲). عبدالرزاق بغایری. در تحقیقات اسلامی، سال هشتم، بهار و تابستان ۱۳۷۲، شماره ۱ و ۲: ص ۲۱۵ تا ۲۲۴.